

Marcin Trendowicz

**Fenomen Stirlitza. Obraz radzieckiego agenta wywiadu
w języku rosyjskim i kulturze współczesnej Rosji**

STRESZCZENIE

Niniejsza rozprawa wpisuje się w nurt współczesnych badań językoznawczych zorientowanych na paradygmat antropocentryczny. Została poświęcona fenomenowi Stirlitza i składowym tego zjawiska funkcjonującym w języku rosyjskim i kulturze współczesnej Rosji.

Obiektem badań jest Stirlitz – kultowy bohater stworzony przez pisarza J. Siemionowa i przeniesiony na ekran przez reżysera T. Lioznową, który w rosyjskiej kulturze stał się symbolem radzieckiego agenta wywiadu. Przedmiotem badań w niniejszej rozprawie są lingwistyczne przejawy funkcjonowania danego fenomenu, tj. koncepty *szpieg* (ros. *шпион*) i *agent wywiadu* (ros. *разведчик*), cykl dowcipów (rozpatrywany przede wszystkim w kategoriach gatunków mowy) oraz zjawisk precedensowych związanych z obiektem badań. Warstwa językowa badanego zjawiska przedstawiana jest na szerokim tle kulturowym, niezbędnym do zrozumienia specyfiki fenomenu Stirlitza w języku rosyjskim i kulturze Rosji.

Głównym celem niniejszej rozprawy jest całościowa i kompleksowa charakterystyka badanego fenomenu, jak również sposobów jego odzwierciedlenia we współczesnym języku rosyjskim. W związku z powyższym postawiono następujące zadania badawcze: scharakteryzowanie konceptów językowo-kulturowych *szpieg* i *agent wywiadu* we współczesnym języku rosyjskim, które w dużym stopniu wpłynęły na językowo-kulturowy obraz radzieckiego agenta wywiadu; scharakteryzowanie tła kulturowego badanego zjawiska, bez którego funkcjonowanie fenomenu lingwistycznego może być niezrozumiałe; analiza serii dowcipów o Stirlitzu z punktu widzenia jego specyfiki językowej na podstawie przedstawionych rozważań teoretycznych i metodyki ich opisu oraz systematyzacja teoretycznych podstaw badania i charakterystyki zjawisk precedensowych oraz ich zastosowanie do opisu fenomenów związanych z postacią Stirlitza.

Zastosowana w rozprawie metodologia związana jest ze złożonością i wielowątkowością badanego obiektu. W związku z powyższym składa się na nią kompleks podejść lingwistycznych, kulturowych i lingwistyczno-kulturowych, przy czym przeważa

podejście lingwistyczne. W badaniach nad konceptami językowo-kulturowymi zastosowano połączenie analizy leksykograficznej i korpusowej. Znalazły w nich również zastosowanie elementy analizy kontekstualnej, słowotwórczej, stylistycznej, etymologicznej i częstotliwościowej. Do opisu dowcipów zastosowano założenia teorii gatunków mowy, w tym naturalnego metajęzyka semantycznego stworzonego przez A. Wierzbicką. Scharakteryzowano również dowcipy w oparciu o klasyfikację bazującą na podziale w zależności od występującego w nich typu komizmu. Analizę zjawisk precedensowych związanych z obiektem badań wykonano w oparciu o metody opracowane przez przedstawicieli Moskiewskiej Szkoły Lingwistyki (D. Gudkow, W. Krasnych, I. Zacharenko, D. Bagajewa i in.), które opierają się na rozważaniach teoretycznych J. Karaulowa. W badaniach nad konkretnymi fenomenami precedensowymi wykorzystano połączenie metod analizy lingwistycznej i dyskursywnej.

Materiałem źródłowym do badań posłużył przede wszystkim tekst powieści J. Siemionowa oraz serialu telewizyjnego pod tym samym tytułem w reżyserii T. Lioznowej, teksty dowcipów o Stirlitzu (w łącznej liczbie około 1000 jednostek), słowniki języka rosyjskiego (w liczbie 47), teksty wchodzące w skład Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego, a także inne teksty (przede wszystkim o charakterze publicystycznym) z współczesnych źródeł drukowanych i internetowych.

Przedstawione cele niniejszej rozprawy oraz konkretne zadania miały decydujący wpływ na jej strukturę, która przedstawia się następująco: wstęp, cztery rozdziały główne, zakończenie, bibliografia (z podziałem na literaturę oraz źródła materiału), wykaz tabel oraz schematów, a także streszczenia w języku polskim i rosyjskim.

Pierwszy rozdział rozprawy został poświęcony charakterystyce konceptów *szpieg* i *agent wywiadu* specyficznych dla rosyjskiej przestrzeni językowo-kulturowej oraz ich analizie porównawczej, dzięki której możliwe było określenie oceny wartościującej. Przeprowadzone badania wykazały, że koncept *szpieg* w języku rosyjskim posiada jednoznacznie negatywną ocenę wartościującą, w przeciwieństwie do konceptu *agent wywiadu* posiadającego ocenę pozytywną lub neutralną. Oba koncepty są ze sobą nierozzerwalnie związane i często tworzą parę przeciwstawną, opartą na bazowej opozycji kulturowej *swój – obcy* (*swój agent wywiadu – obcy szpieg*).

W rozdziale drugim przedstawione zostało tło kulturowe obrazu agenta wywiadu w języku i kulturze Rosji: poddano analizie powieść „Siedemnaście mgnień wiosny” J. Siemionowa i jej autora – twórcę Stirlitza, film T. Lioznowy pod tym samym tytułem, a także scharakteryzowano podobieństwa i różnice między nimi. Zasygnalizowano istnienie

możliwych realnych prototypów bohatera literackiego, przeanalizowano przyczyny popularności serialu, parodie powieści i filmu oraz obecność Stirlitza w utworach innych autorów. Zaproponowano również możliwość rozpatrzenia bohatera w kategorii współczesnych mitologii, a także zaakcentowano jego związki z innymi rosyjskimi i zagranicznymi agentami wywiadu – bohaterami współczesnej kultury masowej.

Rozdział trzeci został poświęcony analizie serii dowcipów o Stirlitzu. Omówiono podstawy teoretyczne badań dowcipów z punktu widzenia teorii gatunków mowy oraz lingwistyki konstrukcji. Scharakteryzowano klasyfikację dowcipów i metodykę ich opisu. Na tej podstawie poddano analizie dowcipy o Stirlitzu i ukazano ich charakterystyki językowe oraz kulturowe. Podstawową cechą wyróżniającą dowcipy o Stirlitzu spośród innych serii dowcipów jest ich nietypowa struktura (m.in. przewaga dowcipów bazujących na komizmie językowym nad komizmem sytuacyjnym, przewaga czasu przeszłego nad teraźniejszym), co należy powiązać ze szczególną konstrukcją serialu telewizyjnego „Siedemnaście mgnień wiosny”, który jest ich bezpośrednim źródłem.

W rozdziale czwartym poruszono kwestie dotyczące funkcjonowania fenomenów precedensowych związanych z postacią Stirlitza. Scharakteryzowano pojęcie precedensu oraz jego wykorzystanie w językoznawstwie, a także różne podejścia naukowe do badania zjawisk precedensowych. W oparciu o opracowaną metodykę badań dokonano analizy wybranych zjawisk precedensowych: antroponimu „Stirlitz” oraz wypowiedzi „Siedemnaście mgnień wiosny”, źródłem których jest tekst precedensowy o tej samej nazwie. Przeprowadzone badania wykazały, że antroponim precedensowy „Stirlitz” jest aktywnie wykorzystywany m.in. w reklamie, w dyskursie kulinarnym, a także w sferze informatycznej. Natomiast wypowiedź precedensowa „Siedemnaście mgnień wiosny” w języku rosyjskim znalazła zastosowanie w formie zmodyfikowanej m.in. w tytułach artykułów prasowych, książek, filmów, utworów muzycznych, jak również w sferze turystyki.

W zakończeniu przedstawiono wnioski płynące z badań, a także możliwości ich wykorzystania i kontynuacji. Bibliografia zawiera 367 pozycji literatury przedmiotu oraz źródeł materiału badawczego. Tekst rozprawy został zilustrowany 19 tabelami oraz 6 schematami, wykaz których umieszczono na końcu pracy.

Nacisk w niniejszej pracy został położony na aspekt lingwistyczny opisywanych zjawisk, który przedstawiono na tle kulturowym, będącym jego dopełnieniem. Niniejsza rozprawa jest przeznaczona przede wszystkim dla specjalistów w dziedzinie językoznawstwa i lingwistyki kulturowej, jednak może również stanowić ciekawą lekturę dla wszystkich osób, które interesują się bohaterami współczesnej kultury masowej.